

राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव (Emergence of scientific socialist thought in politics)

गोविन्द प्रसाद मैनाली^१

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा मार्क्सवाद र मार्क्सवादी दर्शनको तीन सङ्गठक सिद्धान्त द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्तको बारेमा अध्ययन गरिएको छ। वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको अध्ययन गर्दा मार्क्सवाद, द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्तलाई प्रमुख आधार मानिएको छ। मार्क्स र एंगेल्सले सन् १८४८ मा कम्युनिस्ट लिगका लागि कम्युनिस्ट घोषणापत्र लेखेपछि विश्व राजनीतिमा विधिवत रूपमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो। वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन नै मार्क्सवादी दर्शन हो र मार्क्सवादी दर्शन नै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो। अध्ययन विधि आगनात्मक विधि हो। विश्व राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव कसरी भयो भनी अध्ययन गर्नु नै यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो। विश्व राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव कसरी भयो भन्ने कुरालाई यहाँ स्पष्ट गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : मार्क्सवाद, वैज्ञानिक समाजवाद, द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त, सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त

परिचय

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव मूलतः दुई कारणबाट भएको थियो। पहिलो कारण, वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थाभित्रको वर्गीय अन्तरविरोध थियो भने दोस्रो कारण, वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थाले स्थापना गरेको पुँजीवादी प्रणालीको उत्पादनमा फैलिएको अराजकता प्रमुख कारण थियो (एंगेल्स, २०१० : ३७)। विश्व राजनीतिमा समाजवादी आन्दोलनको लामो इतिहासको अध्ययन गर्दा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव वुर्जुवा राजनीतिक व्यवस्थाभित्र देखापरेका वर्गीय अन्तरविरोध तथा यसको उत्पादन प्रणालीमा मौलाएको अराजकतावादी मानसिकताका कारण भएको थियो। वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन १५ औं, १६ औं, १७ औं, १८ औं र १९ औं शताब्दीको प्रारम्भको काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको दार्शनिक आधारको विस्तृत चिन्तन पनि थियो। वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक आधार काल्पनिक समाजवादी चिन्तन नै थियो र यही काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको स्रोतबाट वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो

१. ईमेल: rajneetnepal512@gmail.com

(एंगेल्स, २०१० : ३७) । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको दार्शनिक स्रोत काल्पनिक समाजवादी चिन्तन थियो । यसै चिन्तनको दर्शनशास्त्रीय पक्षलाई आधार र स्रोत मानि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो । पूर्ववर्ती काल्पनिक समाजवादी चिन्तकहरूले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको मार्ग प्रशस्त गरिदिएका थिए भने यस चिन्तनको उद्भव सामाजिक यथार्थताको आवश्यकताहरूबाट पनि भएको थियो (सेलेज्नेव, फेतिस्वोव, १९८७ : ३३) । काल्पनिक समाजवादी चिन्तकहरूले कार्ल मार्क्सका लागि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराउनका निम्ति ठोस सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक आधार तयार पारिदिएका थिए । काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई आधार, स्रोत र जग बनाउँदै कम्युनिस्ट लिंगको वैचारिक तथा सांगठनिक कार्यक्रमको प्रारूप तयार पार्ने क्रममा मार्क्स र एंगेल्सले सन् १८४८ मा कम्युनिस्ट घोषणापत्र लेखि विविधत रूपमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए । त्यसपछि नै विश्व राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो ।

पृष्ठभूमी

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव १९ औं शताब्दीको मध्य दशकमा भएको थियो । त्यस समयमा युरोपभरि र अमेरिकामा वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थाले स्थापना गरेको पुँजीवादी प्रणालीले विकासको तिर छलाङ् माउँदै थियो । पुँजीवादी प्रणालीको उच्चतम विकासले अन्तरविरोधहरू पनि जन्माएको थियो र विकास पनि गरेको थियो । जसले गर्दा सर्वहारावर्ग र वुर्जुवा पुँजीपतिवर्ग बिचको संघर्षले उच्चतम रूप लिएको थियो (सेलेज्नेव, फेतिस्वोव, १९८७ : ३३) । १९ औं शताब्दीको मध्य दशकमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव समयमा वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थामा पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीको विकास उच्चतम गतिमा भएको थियो । जसका कारण वुर्जुवा पुँजीवादी प्रणालीभित्र तिर अन्तरविरोध जन्मने र विकास हुने क्रममा वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थाभित्र पुँजीपति वर्ग र सर्वहारावर्गको उद्भव हुन पुगेको थियो र यी दुई वर्गबिच अन्तरविरोधको सिर्जना पनि हुन पुगेको थियो । जसका कारण यी दुई वर्गबिचको संघर्षले पनि उच्चतम रूप लिन थालेको थियो । मजदुर र सर्वहारावर्गको विकासले गर्दा सर्वहारा मजदुरहरूले थुप्रै विद्रोह, आन्दोलन, संघर्ष र क्रान्तिहरू गरेका थिए । फ्रान्समा लियोको मजदुरहरूको विद्रोह भएको थियो । ब्रिटेनमा चार्टिस्ट आन्दोलन भएको थियो, जर्मनीमा सिलेशियाई हडताल भएको थियो । वुर्जुवा पुँजीवादी वर्गको विरुद्धमा सर्वहारावर्गको आन्दोलन, विद्रोह, संघर्ष र क्रान्ति पुरै युरोपमा फैलिएको थियो । यी आन्दोलन, संघर्ष, विद्रोह र क्रान्तिले व्यापक परिवर्तन गरिरहेको थियो । वुर्जुवा वर्ग भने उही पुरानै ढर्रामा थियो । उ परिवर्तन हुनै चाहदैन थियो । तर, सर्वहारावर्ग परिवर्तन चाहन्थे र परिवर्तनका लागि धेरै धेरै संघर्ष गरिरहेका थिए (सेलेज्नेव, फेतिस्वोव, १९८७ : ३३-३४) । वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थाले विकास गरेको पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीले मजदुर तथा सर्वहारावर्ग र पुँजीपति वर्गमा समाजलाई र राज्यलाई नै विभाजन र विभक्त गरेको थियो । सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थामा सामन्तहरूले राज्यका सम्पूर्ण साधन र स्रोतमा आफ्नो स्वामित्व कायम गरे भैं वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थामा उत्पादनका सम्पूर्ण साधन र स्रोतलाई आफ्नो स्वामित्वमा राखि मजदुर तथा

सर्वहारावर्गलाई दमन र शोषण गर्न थालेपछि यसका विरुद्ध युरोपभरि संसारभरि नै मजदुर आन्दोलन, विद्रोह र संघर्ष तिब्र रूपमा बढेको थियो । जसले गर्दा विश्व राजनीतिमा ठूला-ठूला परिवर्तन भएका थिए र विश्व समाजवादी आन्दोलनले निश्चित आकार, स्वरूप र मूर्त रूप लिन थालेको थियो ।

सर्वहारावर्ग सामाजिक विकास र परिवर्तनको प्रगतिशिल संवाहक थिए । यसका लागि राजनीतिक, दार्शनिक र सामाजिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दथ्यो । जसले मानव जातिको विकासको इतिहासलाई वैज्ञानिक ढंगले अध्ययन गर्नुपर्दथ्यो । मानवजातिको विकासको चरण र समाजको विकसित र परिवर्तित नियमको वैज्ञानिक ज्ञान सर्वहारावर्गलाई अति नै आवश्यक भएको थियो । वैज्ञानिक सामाजिक ज्ञानविना सर्वहारावर्ग राजनीतिक संघर्ष, आन्दोलन, युद्ध, विद्रोह र क्रान्ति गर्न सक्दैनन् थिए । यसको लागि वैज्ञानिक ज्ञान र सिद्धान्त आवश्यक थियो । यस्तो आवश्यकताको परिपूर्ति मार्क्स र एंगेल्सले गरिदिएका थिए । उनीहरूले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई विज्ञानमा रूपान्तरित गरी सर्वहारावर्गलाई प्रशिक्षित गर्ने काम गरेका थिए र समाजवादी चिन्तनको एक शक्तिशाली र वलशाली धारा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए (Priestland, 2009 : 16) । विश्व समाजवादी आन्दोलनमा मजदुर तथा सर्वहारावर्गका निमित्त राजनीतिक आन्दोलन, संघर्ष, विद्रोह र क्रान्तिका निमित्त अराजनैतिक, दार्शनिक, सैद्धान्तिक र साङ्गठानिक कार्यक्रमको आवश्यकता परेको जियो । जुन आवश्यकता परिपूर्ति गर्न मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए ।

उद्देश्य

सन् १८४८ मा मार्क्स र एंगेल्सले कम्युनिस्ट लिगका लागि कम्युनिस्ट घोषणापत्र लेखि विश्व राजनीतिमा समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए । मार्क्सवादी दर्शनको उद्भवसँगै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको पनि उद्भव भएको थियो भने वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवसँगै मार्क्सवादी दर्शनको पनि उद्भव भएको थियो । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको बारेमा स्पष्ट पार्नु नै यसको उद्देश्य हो ।

विधि

अध्ययन विधि आगनात्मक विधि (Inductive method) हो । ऐतिहासिक ढाँचा (Historical Research Design) र वर्णनात्मक ढाँचा (Descriptive Research Design) मा अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन गर्दा गुणात्मक विश्लेषण विधि (Qualitative Data Analysis) अपनाइएको छ । अध्ययन गर्दा सहायक स्रोतका आधारमा सामाग्री जुटाइएको छ । उक्त सामाग्रीलाई विश्लेषण गर्न गुणात्मक विश्लेषण विधि अपनाइएको छ । अध्ययन गर्ने क्रममा काल्पनिक समाजवादी चिन्तनसम्बन्धी पुस्तकहरू, मार्क्सवादी पुस्तकहरू, विश्व समाजवादी आन्दोलन र क्रान्तिसम्बन्धी लेखिएका पुस्तकहरूलाई प्रमुख आधार मानि अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

अध्ययनको दार्शनिक पक्ष मार्क्सवाद हो र सैद्धान्तिक पक्ष वैज्ञानिक समाजवाद हो । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको अध्ययन गर्दा मार्क्सवाद, द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्तलाई प्रमुख सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ ।

अवधारणा

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको अध्ययन गर्दा यसको दर्शनशास्त्रीय आधार मार्क्सवाद र मार्क्सवादी दर्शनका तीन संघटक सिद्धान्तहरूको अध्ययन गरिएको छ । मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई मार्क्सवादी दर्शनको तीन सङ्घटक सिद्धान्तहरूमध्ये एक सिद्धान्तको रूपमा निर्माण गरेका थिए । मार्क्सवादी दर्शनको तीन सङ्घटक सिद्धान्तमध्ये एक वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन थियो भने मार्क्सवादी दर्शनको तीन स्रोतमध्ये वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको स्रोत काल्पनिक समाजवादी चिन्तन थियो (पौडेल, २०७२ : ३५) । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन मार्क्सवादी दर्शनको सङ्गठनात्मक सिद्धान्तको रूपमा उद्भव भएको थियो भने यसको दर्शनशास्त्रीय स्वरूप मार्क्सवाद हो । यसको मूल सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक स्रोत नै काल्पनिक समाजवादी चिन्तन हो । काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको राम्रो पक्षलाई ग्रहण गर्दै र प्रतिक्रियावादीहरूद्वारा अगाडि सारिएको तथाकथित समाजवादी चिन्तनहरू (सामन्ती समाजवाद, वुर्जुवा समाजवाद र वास्तविक समाजवाद जस्ता तत्कालिन समयका प्रचलित समाजवादी चिन्तन धारा) लाई भण्डाफोर गर्दै मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए (Pipes, 2003 : 111-12) । त्यस समयको विश्व समाजवादी आन्दोलनमा विविध प्रारूपको समाजवादी चिन्तनधारा प्रचलनमा थिए । जसले विश्व समाजवादी आन्दोलनलाई दिग्भ्रमित, अन्यौल र छरपष्ट पारेको थियो । मार्क्स र एंगेल्सले विश्व समाजवादी आन्दोलनमा देखापरेका समाजवादको विविध धाराको आलोचना गर्दै तत्कालै विश्व समाजवादी आन्दोलनलाई सही दिशानिर्देश गर्न र समाजवादी आन्दोलनलाई मूर्त रूप दिन वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए ।

मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको अवधारणा ल्याएपछि विश्व राजनीतिक जगतमा विधिवत रूपमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो (तामाङ, २०६९ : २४-२६) । मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएपछि १९ औं शताब्दीमा उद्भव भएको वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन आज २१ औं शताब्दीसम्म वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थाको विकल्पको रूपमा वैज्ञानिक समाजवादी राजनीतिक व्यवस्था रहेको छ । २१ औं शताब्दीसम्मको यात्रा तय गर्दा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनभित्र पनि अनेक प्रारूपको समाजवादी चिन्तनको सिर्जना भएको छ ।

काल्पनिक समाजवादी चिन्तक थोमस मुन्जर र थोमस मुर्ले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएपछि तम्मासो कम्पानेलेला देखि बाब्योफसम्म आइपुग्दा काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको विकासको स्वरूप ग्रहण गर्दै आधुनिक समाजवादी चिन्तनको स्वरूप ग्रहण गर्न पुगेको थियो । यही विकसित र आधुनिक स्वरूप ग्रहण गरेको काल्पनिक समाजवादी चिन्तन चिन्तक सेन्ट साइमन, चार्ल्स फुरिये र रोबर्ट ओवेनसम्म आइपुग्दा

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको जग र स्रोत बन्न पुगेको थियो (तामाङ, २०६९ : २४-२६) । थोमस मुञ्जर र थोमस मुरले प्रतिपादन गरेका काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई तम्मासो कम्पान्नेल्ला, जेराई विनस्टेन्ली, जाँ मेलिये, ग्रैबियल बोन्नो दे मैल्ली मोरेली र ग्राक्खस बाव्योफले विकास गरेर आधुनिकतातिर उन्मुख गराएका थिए भने पछि सेन्ट साइमन, चार्ल्स फुरिये र रोबर्ट ओवेनले वैज्ञानिकतातिर उन्मुख गराएका थिए । जुन वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको आधार र स्रोत बनेको थियो । यिनै काल्पनिक समाजवादी चिन्तनका स्रोतलाई आधार बनाउँदै मार्क्स र एंगेल्सले सन् १८४८ मा कम्युनिस्ट घोषणापत्र जारी गरी वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको अवधारणा ल्याई वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए । सन् १८४८ को कम्युनिस्ट घोषणापत्रबाट नै आमूर्तिक काल्पनिक समाजवादी चिन्तनले मूर्तता पाउँदै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको स्वरूप ग्रहण गर्न पुगेको थियो ।

अर्थ र परिभाषा

मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको अर्थ र परिभाषा दिनका लागि र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन स्पष्ट पार्नका लागि थुप्रै पुस्तकहरू लेखेका थिए । जसमध्ये मार्क्सले सन् १८४७ मा 'गोथा कार्यक्रमको आलोचना' र 'पूँजी' पुस्तकको तीन भाग लेखेका थिए । एंगेल्सले सन् १८४७ मा 'साम्यवादका सिद्धान्तहरू', सन् १८८० मा 'समाजवाद काल्पनिक र वैज्ञानिक' र सन् १८७८ मा 'इयुहरिडका विचारहरूको खण्डन' पुस्तक लेखेका थिए भने सन् १८४८ मा मार्क्स र एंगेल्स दुबैले 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' लेखेका थिए (पौडेल, २०७२ : २००) । यी पुस्तकमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको अर्थ, परिभाषा, चरित्र र विशेषतालाई स्पष्टसँग लेखेका थिए । मार्क्स र एंगेल्सका यी पुस्तकको अध्ययनले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई राम्रोसँग बुझ्न सकिन्छ । उनीहरूले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनमा रूपान्तरण गर्नका लागि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनमा चारवटा सिद्धान्त थपेका थिए- पहिलो, द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, दोस्रो, वर्ग संघर्षको सिद्धान्त, तेस्रो, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र चौथो, क्रान्तिकारी शक्तिको रूपमा सर्वहारावर्ग (सुनुवार, श्रेष्ठ, २०७९ : ४८०-४८१) । यी चारवटा तत्वबाट वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनले सार्थकता पाएको थियो । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको मूल सिद्धान्त नै द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद, वर्ग संघर्षको सिद्धान्त, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त हो । यी चार सिद्धान्तलाई अध्ययन गर्दा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई बुझ्न सकिन्छ ।

मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको अर्थ र परिभाषा दिने क्रममा र वैज्ञानिक समाजवादलाई प्रस्ट पार्ने क्रममा समाजवादलाई साम्यवादको निम्न चरण र साम्यवादलाई समाजवादको माथिल्लो चरण भनेका थिए । मानव समाज भौतिक उत्पादनमा टिकेको हुन्छ । उत्पादन प्रणालीको चरित्र जस्तो हुन्छ, यसको वितरण प्रणालीको चरित्र पनि सोही अनुरूपको हुन्छ । निजी स्वामित्वमा आधारित पूँजीवादी प्रणालीलाई अन्त्य गर्ने बित्तिकै साम्यवादी प्रणालीको स्थापना गर्न सकिन्छ । यसर्थ साम्यवादी प्रणालीमा पुनः पूँजीवादी प्रणालीको अन्त्यपछि समाजवादी प्रणालीको स्थापना हुन्छ । पूँजीवादी प्रणालीको अन्त्य हुनु र साम्यवादी प्रणालीमा पुनः अगावैको संक्रमणकालीन अवस्थाको शासकीय व्यवस्थाको चरित्र, स्वरूप र संरचना समाजवाद हो (पौडेल,

२०७२ : २००-२०१) । समाजवाद भनेको साम्यवादी व्यवस्था स्थापना हुनु अधिको अधिल्लो चरणको राजनीतिक व्यवस्था हो । पुँजीवादी व्यवस्थाको अन्त्य हुने बित्तिकै साम्यवादी व्यवस्था स्थापना गर्न नसकिने हुँदा र यस व्यवस्थाको स्थापनाका लागि पृष्ठभूमी तयार पार्नका निमित्त समाजवादी व्यवस्थाको स्थापना र अभ्यास गर्ने गरेको पाइन्छ ।

‘हेरेकले क्षमता अनुसारको काम र काम अनुसारको पारिश्रमिकता प्राप्त गर्नु’ वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रमुख सिद्धान्त हो (Gilbert, 2015 : 197) । पुँजीवादी राजनीतिक व्यवस्थाले गुण र सामर्थ्यताका आधारमा प्रतिस्पर्धालाई मात्रै प्राथमिकता दिएपछि यसको विकल्पका रूपमा काल्पनिक समाजवादी चिन्तनहरूले हेरेकले क्षमता अनुसारको काम पाउनु पर्ने र काम अनुसारको पारिश्रमिकता पाउनुपर्ने धारणा व्यक्त गर्दै सिद्धान्त ‘हेरेकले क्षमता अनुसार काम र काम अनुसारको पारिश्रमिकता पाउनुपर्ने’ समाजवादको नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न पुगेका थिए । यसै सिद्धान्तलाई आधार मानि मार्क्स र एंगेल्सले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई प्रोत्साहित गर्नु मानि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रतिपादन गरेपछि विश्व राजनीतिमा समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो । मार्क्स र एंगेल्सले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वमा आधारित वैज्ञानिक समाजवादी शासन व्यवस्थाको स्थापना गर्न राजनीतिक सङ्घर्ष र क्रान्तिको बाटो अपनाएका थिए ।

छलफल

सन् १८४८ मा ‘कम्युनिस्ट घोषणापत्र’ तयार भएपछि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको विधिवत उद्भव भएको थियो । मार्क्स र एंगेल्सले आमूर्तिक र कल्पनामा मात्र सीमित भएको काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई निश्चित र ठोस रूपमा राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक रूपरेखा र कार्यक्रम दिएपछि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको थियो । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको श्रृङ्खला धेरै लामो छ । जसलाई बुझ्न र अध्ययन गर्न मार्क्सवादी दर्शन र यसका राजनीतिक सिद्धान्तलाई बुझ्न जरूरी छ । जसलाई क्रमैसँग अध्ययन गरिएको छ ।

मार्क्सवाद

कार्ल मार्क्स र फ्रेडेरिक एंगेल्सद्वारा प्रतिपादन गरिएको विचार प्रणालीलाई मार्क्सवाद भनिन्छ (तामाङ, २०६९ : २६) । मार्क्स र एंगेल्सले प्रतिपादन गरेका समग्र विचार नै मार्क्सवाद हो भन्न सकिन्छ । मार्क्सवादी दर्शन मार्क्स र एंगेल्सको दार्शनिक, वैचारिक, सैद्धान्तिक, राजनीतिक तथा सामाजिक अनुसन्धान र अन्वेषणको उपज हो । मार्क्सवादी दर्शनमा ऐतिहासिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद, अर्थशास्त्र र वर्ग संघर्षको सिद्धान्त छ । मार्क्सवादी दर्शनमा दर्शनशास्त्र, अर्थशास्त्र र राजनीतिशास्त्र छ । जसले यसलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक दर्शनको रूपमा स्थापित गरेको छ (पौडेल, २०७२ : ३५) । मार्क्सवादी दर्शन वैज्ञानिक दर्शन हो । जसमा दर्शनशास्त्र, राजनीतिशास्त्र र अर्थशास्त्र छ । जसले राजनीतिक क्षेत्रमा समग्र पक्षको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने सामर्थ्य राख्दछ । मार्क्सवादी दर्शन, सिद्धान्त, विधि र पद्धति समेत भएको हुँदा मार्क्सवादी सिद्धान्त, विधि र पद्धतिलाई अनुशरण गरेर दर्शनशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र लगायत समग्र क्षेत्रमा अध्ययन

गर्ने गरिन्छ। मार्क्सवादी दर्शन प्रतिस्पर्धात्मक पुँजीवादी युगको सर्वहारावर्गको विश्व दृष्टिकोण र वैज्ञानिक समाजवाद हो। मार्क्सवादी दर्शनले ऐतिहासिक द्वन्द्वतात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट समाजको व्याख्या, विश्लेषण र संश्लेषण गरी सामाजिक परिवर्तनको नियम र क्रान्तिको नियमलाई निर्धारण गर्दछ। सामाजिक द्वन्द्व र वर्ग संघर्षबाट सामाजिक परिवर्तन र क्रान्ति भई समाजमा समाजवाद र साम्यवाद स्थापना हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ (शिवाकोटी, २०७० : ७६७-७६८)। मार्क्सवादी दर्शन नै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन नै मार्क्सवादी दर्शन हो। मार्क्सवादी दर्शनले सामाजिक परिवर्तन र समाजवादी क्रान्तिको राजनीतिक संघर्षको कार्यक्रम तय गरी राज्य तथा समाजमा समाजवाद स्थापन गरी साम्यवादको यात्रा तय गर्न ठोस कार्यक्रम तय गर्दछ।

मार्क्सवादी दर्शन राजनीतिक विचारको एउटा पद्धति हो। यसको जन्म १९ औं शताब्दीको मध्यमा भएको थियो। जुन समयमा पुँजीवादी प्रणालीमा समस्या आई यसको चिहान खोतल्ने मजदुरवर्गको र सर्वहारावर्गको जन्म भइसकेको थियो (फ्रुलोभ, १९८८ : ४८९)। मार्क्सवादी दर्शन तथा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव हुँदा वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्थाले आफ्नो चिहान खोतल्ने मजदुर वर्ग तथा सर्वहारावर्गको निर्माण गरिसकेको थियो। जसका कारण विश्व राजनीतिमा वुर्जुवा पुँजीवादी व्यवस्थाको मात्रै स्थापना नभई यसको चिहान खोतल्ने र अन्त्य गर्ने सर्वहारा तथा मजदुर वर्गको उद्भव र विकास भइसकेको थियो। मार्क्सवादी दर्शनको रचना जर्मन शास्त्रीय हेगेल र फायरबाखको दर्शन, स्मिथ र डेविड रिकार्डोको अर्थशास्त्र र सेन्ट साइमन, चार्ल्स फुरिये र रोबर्ट ओवेनको काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई आधार स्रोत बनाई गरिएको थियो। जसलाई लेनिनले मार्क्सवादी दर्शनको आधार र स्रोत मानेका थिए (फ्रुलोभ, १९८८ : ४८९)। लेनिनले साइमन, फुरिये र ओवेनका काल्पनिक समाजवादी चिन्तन हेगेल र फायरबाखको भौतिकवादी दर्शन, स्मिथ र रिकार्डोको अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तलाई मार्क्सवादी दर्शनको आधार र स्रोत हो भनी उल्लेख गरेका थिए। मार्क्सवादी दर्शनको तीन संघटक अङ्गहरू (१) द्वन्द्वतात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवाद (२) मार्क्सवादी अर्थशास्त्र र (३) वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनमध्ये एक वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव मार्क्सवादी दर्शनको उद्भवसँगै भएको थियो।

कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३)

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रवर्तक कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३) को जन्म जर्मनीको ट्रियेर नगरमा एउटा प्रगतिशिल वकिलको परिवारमा भएको थियो (सबीरोव, १९८८ : १४१)। मार्क्सको जन्म प्रगतिशील मध्यमवर्गीय परिवारमा भएको थियो। जसले गर्दा उनले शिक्षा दिक्षामा कुनै प्रभाव भएको थिएन। सन् १८३५ मा मार्क्स बोन विश्वविद्यालयमा कानून पढ्न गएका थिए। यसै समयमा उनको भेट जेनी बोनवेष्ट फालेनसँग भएको थियो। भेटपछि प्रेम भएको थियो र पछि विवाह पनि भएको थियो (भण्डारी, २०७० : ८९)। मार्क्सले विश्वविद्यालयमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने क्रममा जेनीसँग भेटेका थिए र उनीसँगको भेटपछि माया प्रेम सम्बन्ध हुँदै विवाह हुन पुगेको थियो। उनले बोन र बर्लिन विश्वविद्यालयमा हेगेलको प्रत्ययवादी दर्शनको अध्ययन गरेका थिए र यस दर्शनको आलोचनात्मक विश्लेषण पनि गरेका थिए

(सबीरोव, १९८८ : १४१) । उनले विश्वविद्यालयमा हेगेलको विचारलाई अध्ययन गरी तथा समकालिन विश्वका विविध दर्शनको अध्ययन गरी ती दर्शनको आलोचना व्याख्या र संश्लेषण गर्ने गर्दथे । उनले सन् १८४१ मा प्राचिन दार्शनिकहरू 'दोमोक्रिटस र सपिक्युरस' को दर्शन अध्ययन गर्दै शोधग्रन्थ तयार पारी विद्यावारिधि गरेका थिए । उनले विद्यावारिधि गर्ने समयमा हेगेलको द्वन्द्ववादी दर्शन र लुडविग फायरबाखको भौतिकवादी दर्शनको विकास तिव्र गतिमा भएको थियो (खतिवडा, २०७४ : ७) । उनले दर्शनशास्त्र मै विद्यावारिधि गरेका थिए । समकालिन विश्वमा विविध दर्शनको अध्ययन गरी ती दर्शनको सीमा, समस्या र कमिकमजोरी औलाई व्याख्या, विश्लेषण र संश्लेषण गर्ने क्रममा मार्क्सवादी दर्शनको र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराउन पुगेका थिए ।

सन् १८४२ मा कोलेन नगरबाट प्रकाशित हुने 'राइन समाचार पत्र' को लेखकको रूपमा उनले काम गर्न थालेका थिए । सन् १८४३ मा उनी यस पत्रिकाको प्रधान सम्पादक बनेका थिए । तर, सरकारले यस पत्रिकालाई प्रतिबन्ध लगाएको थियो (खतिवडा, २०७४ : ७-८) । यस पत्रिकाबाट क्रान्तिकारी विचारधारा प्रवाह गर्न थालेपछि तथा सर्वहारा तथा मजदुर वर्गका पक्षमा क्रान्तिका कार्यक्रम अभिव्यक्त गर्न थालेपछि पत्रिका प्रतिबन्धित हुन पुगेको थियो । सन् १८४४ मा उनको एंगेल्ससँग पेरिसमा भेट भएको थियो । उनले पेरिसबाटै नयाँ पत्रिकामा 'हेगेलको न्याय दर्शनको समिक्षा' र 'यहुदीहरूको प्रश्न' शीर्षकमा दुई लेख लेखि प्रकाशन गरेका थिए (भण्डारी, २०७० : ९०) । जर्मनबाट पेरिस पुगेपछि एंगेल्ससँग भेट भएको थियो । जर्मनमा सम्पादकत्वमा प्रकाशित हुने पत्रिका प्रतिबन्धमा परे पनि केही समय आफ्नो विचार प्रवाह गर्न नपाए पनि पेरिस पुगेपछि हेगेलको न्यायदर्शनको समिक्षा' र 'यहुदीहरूको प्रश्न' जस्ता लेख लेखि आफ्ना विचार प्रवाह गर्न पुगेका थिए । उनको क्रान्तिकारी जनवादबाट समाजवाद हुँदै साम्यवाद सम्मको विचारधारात्मक यात्रा सन् १८४४ मा पूर्ण भएको थियो । उनले आफ्नो विचारधारात्मक यात्रा हेगेलको प्रत्ययवादी द्वन्द्ववादबाट सुरु गरी फायरबाखको अधिभूतवादी भौतिकवाद हुँदै वैज्ञानिक दर्शनको द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादको प्रतिपादन गर्न पुगेका थिए (सबीरोव, १९८८ : १४२) । मार्क्सले त्यस समयको समकालिन विश्वका प्रचलित विविध विचारधाराको अध्ययन गरिसकेपछि यी दर्शनको आलोचना, समीक्षा र संश्लेषण गर्दै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन र मार्क्सवादी दर्शनको उद्भव गराउन पुगेका थिए । यस क्रममा उनले स्वयम् लामो विचारधारात्मक श्रृङ्खला पार गरी वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तक बन्न पुगेका थिए । जुन उनको चिन्तन विश्व राजनीतिमा मार्क्सवादी दर्शनको रूपमा विश्वविख्यात र विश्व प्रख्यात बन्न पुगेको थियो । उनले सन् १८४४ मा 'आर्थिक, दार्शनिक पाण्डुलिपिहरू', सन् १८४५ मा 'पवित्र परिवार', 'जर्मन विचारधारा फायरबाख माथि एउटा निबन्ध', सन् १८४७ मा पिथेरे जोसेफ प्रुधोको दरिद्रताको दर्शन पुस्तकको खण्डन गर्दै 'दर्शनको दरिद्रता' र सन् १८४८ मा 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' जस्ता महत्वपूर्ण दार्शनिक, राजनीतिक तथा विचारधारात्मक पुस्तक लेखेका थिए (शिवाकोटी, २०७० : २२७) । उनले यी पुस्तकहरूमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको बारेमा लेखेका थिए । उनले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई प्रस्ट पार्न र विश्व समाजवादी आन्दोलन तथा विश्व समाजवादी क्रान्तिलाई राजनीतिक, रणनीतिक र साङ्गठानिक कार्यक्रम दिने क्रममा यी पुस्तकहरू लेखेका थिए । विश्व समाजवादी आन्दोलनका लागि यी पुस्तक ऐतिहासिक तथा महत्वपूर्ण पुस्तकका रूपमा रहेका छन् । उनले लेखेका यी पुस्तक नपढी मार्क्सवादी दर्शन र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई स्पष्टसँग बुझ्न सकिदैन ।

उनले राजनीतिमा 'सर्वहारावर्गको अधिनायकत्व को सिद्धान्त' समाजमा 'वर्ग संघर्षको सिद्धान्त', अर्थशास्त्रमा 'वैज्ञानिक समाजवाद र साम्यवादको सिद्धान्त', र दर्शनमा 'द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्त' को प्रतिपादन गरिसकेपछि उनकै नामबाट युगान्तकारी मार्क्सवादी दर्शनको नामाकरण भएको थियो (Pipes, 2003 : 66) । उनले दर्शनको क्षेत्रमा प्रतिपादन गरेका 'द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादको सिद्धान्त' राजनीतिशास्त्रको क्षेत्रमा प्रतिपादन गरेका 'सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त', समाजको क्षेत्रमा प्रतिपादन गरेका वर्ग संघर्षको सिद्धान्त' र अर्थशास्त्रको क्षेत्रमा प्रतिपादन गरेका 'वैज्ञानिक समाजवाद र साम्यवादको सिद्धान्तलाई समग्र तथा मूल रूपमा मार्क्सवादको नामबाट मार्क्सवादी दर्शनको नामले चिन्ने, बुझ्ने, अध्ययन गर्ने लागू र अभ्यास गर्ने गरिन्छ । उनले सन् १८४८-१८५० मा 'मजदुर किसानको सङ्गठनको आवश्यकता', सन् १८५० मा 'फ्रान्समा वर्ग संघर्ष', सन् १८५० मा 'लुई बोनापार्टको १८ औं ब्रुमेर', सन् १८५२ मा 'गोथा कार्यक्रमको आलोचना', सन् १८७५ मा 'पेरिस कम्युन' र सन् १८६७ मा 'पुँजी' (भाग १-३) जस्ता दार्शनिक राजनीतिक, वैचारिक पुस्तक लेखेका थिए भने 'पुँजी' को तेस्रो भाग सन् १८८५ मा एंगेल्सले प्रकाशन गरेका थिए (शिवाकोटी, २०७० : ८) । यी पुस्तकमा उनले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई प्रष्ट पार्ने काम गरेका थिए । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनका चरित्र, प्रवृत्ति स्वरूप र संरचनाका बारेमा प्रस्ट्याउँदै उनले यी पुस्तक लेखेका थिए । समग्र युरोपको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गर्दै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको औचित्य प्रस्ट्याउने काम उनले यी पुस्तकमा गरेका थिए ।

सन् १८४७ मा उनी र एंगेल्स 'न्याय संघ' मा आवद्ध भएका थिए । पछि उनीहरू दुवै मिलेर 'न्याय संघ' लाई 'कम्युनिस्ट लिग' मा रूपान्तरण गरेका थिए । 'कम्युनिस्ट लिग' को दोश्रो महाधिवेशनले उनीहरू दुबैलाई लिगको घोषणापत्र तयार पार्ने जिम्मेवारी दिएको थियो (खतिवडा, २०७४ : ८) । मार्क्स र एंगेल्सले राखेका प्रस्ताव 'न्याय संघ' ले स्वीकारेपछि र मार्क्सले विश्व सर्वहारावर्ग तथा मजदुर वर्गका निमित्त तयार पार्ने राजनीतिक संघर्षका कार्यक्रम उक्त संघले स्वीकार्ने भनेपछि मात्रै मार्क्स र एंगेल्स 'न्याय संघ' मा आवद्ध र संगठित भएका थिए । उनीहरूकै पहल कदमीमा 'न्याय संघ' 'कम्युनिस्ट लीग' मा रूपान्तरित भएको थियो । उनीहरू, दुबै मिली 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' लेखेका थिए । उनीहरूले लीगको नयाँ नारा 'संसारका मजदुर एक होऔं' भन्ने तय गरेका थिए । लीगको उद्देश्य समाजवादी क्रान्ति गरी समाजवादी व्यवस्थाको स्थापना गरी साम्यवादी शासन व्यवस्थाको स्थापना गर्ने भन्ने थियो (खतिवडा, २०७४ : ९) । मार्क्स र एंगेल्सले 'कम्युनिस्ट लिग' बाट 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' लेख्ने जिम्मेवारी पाएपछि उनीहरू दुबैले 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' दुई महिनामै लेखेर तयार पारेका थिए । यस घोषणापत्रको लक्ष्य र उद्देश्य समाजवादी क्रान्ति सम्पन्न गरी समाजवादी शासन व्यवस्थाको स्थापना गरी साम्यवादसम्मको यात्रा तय गर्ने थियो । जुन साम्यवादी व्यवस्था निजी स्वामित्व विहिन हुने छ भनी उल्लेख गरिएको थियो । यस घोषणापत्र विश्व समाजवादी आन्दोलन र क्रान्तिको मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा आजसम्म रहेको छ । मार्क्सले जीवनभर वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव, विकास र प्रचार-प्रसार गर्ने काम गरेका थिए । उनले विश्व समाजवादी आन्दोलनमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव र विकास गरी यस आन्दोलनलाई सिद्धान्त, विचार र कार्यक्रम दिएका थिए । विश्व समाजवादी आन्दोलनलाई विभिन्न क्रान्तिकारी सिद्धान्त दिँदै मार्गदर्शन गर्दागर्दै उनको मृत्यु १४ मार्च, १८८३ मा भएको

थियो (खतिवडा, २०७४ : ९) । उनले उद्भव गरेका र विकास गरेका वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन तथा दिएका समाजवादी क्रान्तिका नयाँ सिद्धान्त, विचार र कार्यक्रम विश्व राजनीतिमा र राजनीतिक व्यवस्थामा एउटा भिन्न सिद्धान्तका रूपमा आजसम्म अस्तित्वमा रहेको छ र भोलि यस संसार र पृथ्वी रहिञ्जेलसम्म उनले प्रतिपादन गरेका वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन र मार्क्सवादी दर्शन विश्व राजनीतिमा र राजनीतिक व्यवस्थामा रहिरहनेछ भनी अड्कल काटिएको छ ।

फ्रेडरिक एंगेल्स (१८२०-१८९५)

वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तक फ्रेडरिक एंगेल्स (१८२०-१८९५) को जन्म प्रसियाको वार्मेन शहरमा धनी उद्योगपती तथा कपडाका मिल मालिकको घरमा भएको थियो (तामाङ, २०६९ : २५) । एंगेल्स सम्पन्न र सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मेका थिए । जसले गर्दा गरिबि र अभावमा जिउनु परेको थिएन । सन् १८३७ देखि नै एंगेल्स व्यापारमा लागेका थिए । सन् १८४२ मा एंगेल्सको मार्क्ससँग 'राइन अखबार' को कार्यालयमा भेट भएको थियो । उनी व्यापारको सिलसिलामा म्यानचेस्टर गएका थिए । त्यहाँ जाँदा उनले ब्रिटेनको राजनीतिक अवस्था र त्यहाँका मजदुर तथा सर्वहारावर्गको अवस्थालाई राम्रोसँग अध्ययन गर्न पाएका थिए । म्यानचेस्टरमा रहँदा उनी रोबर्ट ओवेनवादी समाज र चार्टिस्ट आन्दोलनबाट प्रभावित भएका थिए (सबीरोव, १९८८ : १४२-१४३) । उनको मार्क्ससँग भेटभएपछि मार्क्सको विचार र चिन्तनसँग उनी प्रभावित भएका थिए । सँगै ब्रिटेनको राजनीतिक अवस्था त्यहाँका मजदुर तथा सर्वहारावर्गको अवस्थाले गर्दा उनी भन् धेरै मार्क्सको क्रान्तिकारी विचारप्रति प्रभावित भएका थिए । उनलाई मार्क्सको क्रान्तिकारी विचारसँग प्रभावित तुल्याउने भूमिकामा म्यानचेस्टरका ओवेन वादी समाज र चार्टिस्ट आन्दोलन थिए ।

उनले पनि मार्क्सले भै आफ्नो विचारधारात्मक यात्राको तय गरेका थिए । हेगेलको प्रत्ययवादी द्वन्द्ववादबाट आफ्नो विचारधारात्मक यात्रा तय गरेका उनले फायरबाखको भौतिकवाद हुँदै द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादसम्म र क्रान्तिकारी जनवाददेखि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनसम्मको यात्रा तय गरेका थिए (सबीरोव, १९८८ : १४३) । उनले पनि विचारधारात्मक यात्राको लामो श्रृङ्खला पार गरेका थिए । हेगलवादी हुँदै उनी मार्क्सवादी बन्न पुगेका थिए र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको संस्थापक, प्रचारक र व्याख्याता बन्न पुगेका थिए । मार्च, १८६० मा उनको बुवाको निधन भएपछि सन् १८६४ मा उनी व्यापारमा पूर्णरूपमा संलग्न भएका थिए । उनले व्यापार व्यवसायबाट राम्रो पैसा कमाउन सफल भएपछि मार्क्सलाई पनि मासिक र वार्षिक रूपमा आर्थिक सहयोग गर्न थालेको थिए (भण्डारी, २०७० : ९५) । उनले मार्क्सलाई आर्थिक सहयोग गरेका थिए । उनको आर्थिक सहयोगले नै मार्क्सले मार्क्सवादी दर्शन र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए । यसर्थ वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भवको उनको महत्वपूर्ण भूमिका थियो । सन् १८६२ मा आइरिस महिला मेरीसँग उनको प्रेम सम्बन्ध रहेपछि सँगै बस्दै आएका थिए । तर, मेरीको ७ जनवरी, १८६८ मा निधन भएपछि मेरीकै बहिनी लिज्जीसँग उनले विवाह गरेका थिए । सन् १८६८ मा सबै व्यवसाय छाडेर उनी ब्रिटेन आएका थिए र आफ्नो अध्ययन, लेखन र प्रकाशनलाई अगाडि बढाएका थिए (भण्डारी, २०७० : ९५) ।

श्रीमतीको मृत्यु भएपछि र व्यापार, व्यवसाय छाडेपछि ब्रिटेन फर्केका थिए । लिज्वीसँग विवाह गरी ब्रिटेनमा बस्न लागेपछि उनी अध्ययन, लेखन र प्रकाशनमा र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रचार-प्रसार र विकासमा व्यस्त हुनका साथै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको व्याख्याता बन्न पुगेका थिए ।

उनले सन् १८५७ मा 'ड्यूहरिड मत खण्डन', सन् १८८४ मा 'परिवार निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति' पुस्तक लेखेका थिए । उनले 'प्रकृतिको द्वन्द्वात्मकता' पुस्तक चाहिँ लेखिसकेर प्रकाशन गर्न पाएका थिएनन् । उनले मार्क्सको 'पुँजी' को दोस्रो खण्ड र तेश्रो सन् १८८५ र सन् १८९४ मा प्रकाशित गरेका थिए (खतिवडा, २०७४ : १०-११) । उनले यी पुस्तक लेखि र प्रकाशित गरी वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई प्रस्ट्याउने काम, बुझाउने काम र विकास गर्ने काम गरेका थिए । उनले आफ्नो नेतृत्वमा विश्व समाजवादी आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन 'दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय' को गठन र स्थापना गरेका थिए । मार्क्सको मृत्युपछि उनले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको व्याख्या, विश्लेषण र प्रचार-प्रसार गरेका थिए । उनको ७ अगस्ट, १८९५ मा मृत्यु भएको थियो (भण्डारी, २०७० : ९६) । विश्व समाजवादी आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय संगठनको निर्माण गरी विश्व समाजवादी आन्दोललाई क्रान्तिकारी मार्क्सवादी धारा अन्तर्गत वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनमा लैस गरी मार्गनिर्देशन गरेका थिए । विश्व मजदुर तथा सर्वहारा अन्तर्राष्ट्रियको भण्डा फहराउँदै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनलाई विकास गर्ने, व्याख्या गर्ने र विश्लेषण गर्नेम गरेका नि ।

मार्क्स र एंगेल्सले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव विकास गर्ने क्रममा र वैज्ञानिक समाजवादी राजनीतिक व्यवस्थाको स्थापनार्थ भएको क्रान्तिकारी समाजवादी आन्दोलनको स्वरूप, चरित्र र कार्यक्रमको निर्माण गर्ने क्रममा फ्रान्सको वुर्जुवा क्रान्ति, जर्मनको शास्त्रीय दर्शन र ब्रिटेनको राजनीतिक अर्थशास्त्रको व्यापक अध्ययन गरेका थिए (तामाङ, २०६९ : २५) । मार्क्स र एंगेल्सले फ्रान्सको वुर्जुवा क्रान्तिको राजनीतिक घटना, जर्मनको शास्त्रीय दर्शन र ब्रिटेनको राजनीतिक अर्थशास्त्रको लामो अध्ययन गरी व्याख्या, विश्लेषण र समीक्षा गरी यिनका कमीकमजोरी र समस्या औँल्याउँदै वैज्ञानिक समाजवादको उद्भव गराउन पुगेको थिए । उनीहरूले सामाजिक परिवर्तनको नियम र सर्वहारावर्गको क्रान्तिकारी संघर्षबाट प्राप्त उपलब्धि र शिक्षाबाट नै नयाँ सिद्धान्त वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव र विकास गराएका थिए । उनीहरूले सर्वहारावर्गको क्रान्तिकारी संघर्षको राजनीतिक कार्यक्रमको निर्माण गरेका थिए र वर्ग संघर्षबाट पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थाको अन्त्य गरी समाजवादी सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण गर्न द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्तको नियमको निर्माण गरेका थिए (तामाङ, २०६९ : २५-२६) । उनीहरूले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराई विश्व समाजवादी आन्दोलन र क्रान्तिको इतिहासमा मजदुर तथा सर्वहारावर्गका निमित्त राजनीतिक संघर्षको कार्यक्रम निर्माण गरेका थिए । जुन राजनीतिक संघर्षको कार्यक्रमलाई आधार मानि संघर्ष, विद्रोह र क्रान्ति गर्दै समाजवादी क्रान्तिका आधारमा मजदुर तथा सर्वहारावर्गको राज्य निर्माणका लागि प्रारूप तयार पारेका थिए । उनीहरूले पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थालाई अन्त्य गरी नयाँ समाजवादी सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण गर्नका निमित्त सर्वहारावर्गको क्रान्तिकारी नेतृत्व आवश्यक पर्दछ भनी प्रमाणित गरेका थिए (Priestland, 2009 : 174) । मार्क्स र एंगेल्सले दुबैले मार्क्सवादी दर्शन र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराई विश्व

समाजवादी आन्दोलन र क्रान्ति सम्पन्न गरी समाजवादी शासन व्यवस्था स्थापनाका लागि विश्वका मजदुर तथा सर्वहारावर्गका क्रान्तिकारी नेतृत्व र राजनीतिक संघर्षका कार्यक्रम आवश्यकता पर्दछ भनी आँल्याउँदै त्यसका निमित्त ठोस मूर्त कार्यक्रम तय गरेका थिए ।

उनीहरूको विचारको समष्टि नै मार्क्सवादी दर्शन र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो । मार्क्सवादी दर्शनको मुख्य तीन संगठनात्मक अंग 'राजनीतिशास्त्र', 'अर्थशास्त्र' र 'समाजशास्त्र' हो । मार्क्सवादी दर्शनको तीनवटा सिद्धान्त 'द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद', 'अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त' र 'सर्वहारा वर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त' छ । मुख्यतः यी तीनवटा सिद्धान्तको समष्टि नै मार्क्सवादको वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो (खतिवडा, २०७४ : ११) । मार्क्सवादी दर्शनको तीन संगठनात्मक अंग राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र र समाजशास्त्र हो भने तीनवटा सिद्धान्त द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त र सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त हो । मार्क्सवादी दर्शन नै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन नै मार्क्सवादी दर्शन हो । समग्रमा भन्नुपर्दा यी संगठनात्मक अंग र यी सिद्धान्तको मूल दार्शनिक आधार मार्क्सवाद र मूल अस्तित्व नै मार्क्सवादी दर्शन हो । मार्क्सवाद तथा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको तीनवटा सिद्धान्तलाई क्रमशै अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद

द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद प्रकृति, समाज र चेतनाको क्षेत्र हेरिने आदर्शवाद तथा अधिभूतवाद विरोधी दार्शनिक सिद्धान्त हो । द्वन्द्ववाद र भौतिकवाद फरक फरक शब्द र अर्थ हुन् । यी दुबैलाई जोडेर कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक, एंगेल्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद शब्दको निर्माण र व्याख्यामा एक ठाउँमा जोड्ने काम गरेका हुन (वैद्य 'किरण', २०७८ : ११७) । मार्क्स र एंगेल्सले द्वन्द्वावाद र भौतिकवादलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद शब्दको निर्माण गरी यसलाई सिद्धान्तको रूपमा निर्माण गरेका थिए र यही सिद्धान्तका आधारमा इतिहासको, राजनीतिक व्यवस्थाको र सामाजिक व्यवस्थाको अध्ययन व्याख्या, विश्लेषण र संश्लेषण गरी नयाँ निष्कर्षमा पुगेका थिए । द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवाद मार्क्सवाद तथा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको दर्शनशास्त्रीय पक्ष हो । द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादको श्रोत हेगेलको द्वन्द्ववाद र फायरबाखको भौतिकवाद थियो (खतिवडा, २०७४ : ११) । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको दर्शनशास्त्रीय पक्ष द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी हो । यसको आधार र स्रोत हेगेलको द्वन्द्ववादी दर्शन र फायरबाखको भौतिकवादी दर्शन हो । मार्क्सवादी दर्शनको निष्कर्ष सृष्टि आफैँ परमतत्व हो र यसको उत्पत्ति, विकास र विनाश द्वन्द्वात्मक नियम अनुसार हुन्छ भन्ने थियो । मार्क्सले हेगेलले टाउकाले उभ्याएका आध्यात्मिक द्वन्द्ववादी दर्शनलाई खुट्टाले उभ्याएर भौतिकवादी द्वन्द्ववादी दर्शनको निर्माण गरेका थिए । द्वन्द्ववाद भौतिकवादी नियमको गतिमा चल्छ भन्ने मार्क्सको निष्कर्ष थियो (Basso, 2021 : 92-94) । मार्क्सले हेगेलले स्वीकारेका मूल अस्तित्वलाई नस्विकारी सृष्टिलाई परमतत्वको रूपमा स्वीकार्दै उद्भव, विकास र विनाशको द्वन्द्वात्मक नियम अनुसार चल्छ भन्ने थियो । हेगेलको अध्यात्मवादी भौतिकवादलाई प्रमुख आधार मानी मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनको निर्माण गरेका थिए ।

मार्क्सको विचारमा हरेक वस्तु, पदार्थ र घटनामा पक्ष र विपक्ष हुन्छ । यो पक्ष र विपक्षबिच संघर्ष हुन्छ, यो संघर्षले मात्रात्मक तथा गुणात्मक परिवर्तन गराउँदछ र यस परिवर्तनले पुरानो वस्तु पदार्थ र घटनालाई निषेध गर्दछ र नयाँ वस्तु, पदार्थ र घटनाको उद्भव गराउँदछ भन्ने द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी धारणा थियो । मार्क्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई पदार्थमा आधारित चिन्तन मान्दथे । उनको मतमा चेतनाबाट पदार्थको उद्भव नभई पदार्थबाट चेतनाको उद्भव भएको हो भन्ने थियो । उनको विचारमा द्वन्द्वात्मक पद्धति मार्फत पदार्थको उद्भव, विकास र विनाश भए भैं सामाजिक व्यवस्थाको पनि उद्भव, विकास र विनाश हुन्छ भन्ने थियो (खतिवडा, २०७४ : ११-१२ । मार्क्सले ऐतिहासिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोण अनुसार सृष्टिको उद्भव विकास र विनासको अध्ययन गरी व्याख्या र विश्लेषण गरे भैं राजनीतिक सामाजिक र आर्थिक व्यवस्थालाई पनि ऐतिहासिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दृष्टिकोण अनुसार अध्ययन, विश्लेषण संश्लेषण गर्दै राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको पनि उद्भव, विकास र विनाश हुन्छ भन्ने उनो मूल निष्कर्ष थियो । मार्क्सवादले समाजको उत्पति र विकासलाई आत्मपरक ढङ्गले होइन वस्तुपरक ढङ्गले व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ (वैद्य 'किरण', २०७८ : २८५) । मार्क्सवादी दर्शदले राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको उद्भव, विकास र विनाशलाई आत्मपरक भन्दा पनि वस्तुपरक ढङ्गले व्याख्या, विश्लेषण र संश्लेषण गर्दछ । मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण अनुसार सामाजिक व्यवस्थाको विकासलाई ५ चरणमा बाँडी अध्ययन गरेका थिए । पहिलो व्यवस्था, आदिम साम्यवादी सामाजिक व्यवस्था थियो । दोस्रो व्यवस्था, दास-स्वामि सामाजिक व्यवस्था थियो । तेस्रो व्यवस्था, सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्था थियो । चौथो व्यवस्था, बुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्था थियो र पाँचौ व्यवस्था, वैज्ञानिक समाजवादी तथा साम्यवादी सामाजिक व्यवस्था थियो (खतिवडा, २०७४ : १३) । मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक दृष्टिकोण अनुसार मानव विकासको इतिहास र राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको इतिहासलाई पाँच चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गरेका थिए । उनले सबैभन्दा उन्नत चरण साम्यवादी सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्था हो भनी मानव समाजको लागि साम्यवादी व्यवस्था जस्तो स्वर्णिम व्यवस्थाको परिकल्पना गर्न पुगेका थिए । यस व्यवस्थाको स्थापना र निर्माणका लागि संसारभरका सर्वहारा तथा मजदुर वर्गलाई उद्वोलित र आन्दोलित बनाउँदै समाजवादी क्रान्ति गर्नका निम्ति आह्वान र अपिल गरेका थिए । मार्क्सवादका अनुसार समाज विकासका ऐतिहासिक प्रक्रियामा पहिलो नियम, भौतिकवादी द्वन्द्ववादको विपरितहरूको एकत्वको नियम, दोस्रो नियम, ऐतिहासिक भौतिकवादको मूल सैद्धान्तिक प्रस्थापनामा आधारित नियम र तेस्रो नियम, वर्ग संघर्षको नियममा आधारित छ । उनको अनुसार समाज विकासको ऐतिहासिक प्रक्रिया उत्पादन पद्धतिको विकास प्रक्रियामा आधारित छ । द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण अनुसार सामाजिक विकासलाई आदिम साम्यवाद, दास-स्वामी समाज, सामन्तवादी समाज, पुँजीवादी समाज र समाजवादी तथा साम्यवादी समाजमा बाँडी अध्ययन गर्न सकिन्छ (वैद्य 'किरण', २०७८ : २९४-३०९) । मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्तको प्रतिपादन गरी यसैको दृष्टिकोण अनुसार मानव सभ्यता, सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्थाको लामो इतिहासलाई आदिम साम्यवादी युग, दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्था, सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्था,

पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थाको आधारमा व्याख्या, विश्लेषण गरी संश्लेषण गर्दै नयाँ समाजवादी सामाजिक व्यवस्था र साम्यवादी सामाजिक व्यवस्थाको परिकल्पना गरेका थिए। हामीले पनि यही मार्क्सवादी दर्शन र दृष्टिकोणलाई आधार मानी मानव सभ्यता र राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको उद्भव र विकासको अध्ययन गर्नुपर्दछ।

मार्क्सवादका अनुसार आदिम साम्यवादी सामाजिक व्यवस्थामा वर्गको उद्भव भएको थिएन र मानवजातीको स्वार्थ र प्रकृतिको द्वन्द्वात्मक नियमको अन्तरविरोधात्मक गतिले मानव समाजमा दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्था आएको थियो। दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्थामा दास र मालिकबिचको अन्तरविरोध र संघर्षले सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्था आएको थियो। सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थामा सामन्त र किसानबिचको अन्तरविरोध र संघर्षले वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्था आएको थियो। वुर्जुवा पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थामा पुँजीपति र सर्वहारावर्गबिचको संघर्षले वैज्ञानिक समाजवादी सामाजिक व्यवस्था तथा साम्यवादी सामाजिक व्यवस्था आउँछ र राज्यको विलोप हुन्छ भन्ने थियो (खतिवडा, २०७४ : १३-१४)। मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोण अनुसार मानव सभ्यता र राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको उद्भव र विकासको लामो इतिहासको अध्ययन, व्याख्या र विश्लेषण गरी हरेक युगका राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको उद्भव, विकास र विनाश द्वन्द्वात्मक नियमको गति अनुसार हुन्छ। ती हरेक युगका राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थामा पक्ष र विपक्ष हुन्छन् र तिनै पक्ष र विपक्षबिच द्वन्द्व हुँदा राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको अन्त्य भई नयाँ राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको उद्भव र विकास हुन पुग्छ भनेका थिए। यसै क्रममा उनले मानव इतिहासकै राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको स्वर्ण र उन्नत राजनीतिक व्यवस्था समाजवादी तथा साम्यवादी व्यवस्थाको परिकल्पना गरेका थिए।

अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त

मार्क्सवादी दर्शनको आफ्नै अर्थशास्त्र छ। मार्क्सवादी अर्थशास्त्रको विशेषता पहिलो, मूल्यको श्रम सिद्धान्त हो। दोस्रो, अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त हो र तेस्रो, वितरणमा जोड दिनु हो (सुनुवार, श्रेष्ठ, २०७९ : ४५२)। मार्क्सको राजनीतिक अर्थशास्त्रको अन्वेषण र निष्कर्षबाट अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्तको उद्भव भएको थियो। उनले जहाँ शोषण हुन्छ त्यहाँ बचत हुन्छ, जुन बचत हुन्छ, त्यो नै अतिरिक्त मूल्य हो भनि अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका थिए (खतिवडा, २०७४ : १४)। शोषणबाट भएको बचतलाई मार्क्सले अतिरिक्त मूल्य हो भनी किटान गर्दै यसैका आधारमा अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त उद्भव गराएका थिए। मार्क्सवादका अनुसार समाज निर्माण तथा विकासको निर्धारक तत्व अर्थतन्त्र नै हो। अर्थतन्त्रकै कारण आजसम्म फरक-फरक स्वरूप, चरित्र र विशेषता सामाजिक व्यवस्थाको निर्माण र विकास भएका हुन्। जुन-पहिलो, आदिम साम्यवादी सामाजिक व्यवस्था, दोस्रो, दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्था, तेस्रो, सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्था र चौथो, पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्था। यी भिन्न व्यवस्थाका भिन्न-भिन्न अर्थतन्त्रका स्वरूप थिए (सुनुवार, श्रेष्ठ, २०७९ : ४४९-४५०)। आदिम साम्यवादी सामाजिक व्यवस्थालाई दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्थाले विस्थापन गरेपछि यस व्यवस्थाले 'अतिरिक्त श्रम' को शोषण गर्दथ्यो। यस अतिरिक्त श्रम शोषणले अतिरिक्त सेवा, वस्तु र सम्पदाहरूको सिर्जना र विकास गर्दथ्यो। दास-स्वामी सामाजिक व्यवस्थालाई

सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थाले विस्थापित गरेपछि यस व्यवस्थाले 'अतिरिक्त अन्न' को शोषण गर्दथ्यो । यस अतिरिक्त अन्नको शोषणले अन्नको भण्डार, व्यापार र पुँजीको सञ्चय गर्दथ्यो । सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थालाई पुँजीवादी सामाजिक व्यवस्थाले विस्थापन गरेपछि यस व्यवस्थाले 'अतिरिक्त मूल्य' को शोषण गरेको थियो । यस अतिरिक्त मूल्यको शोषणले पुँजीको निर्माण गरेको थियो (खतिवडा, २०७४ : १४) । मार्क्सका अनुसार हरेक राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको जग र आधार शोषण थियो । दास-स्वामी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाले अतिरिक्त श्रमको शोषण गरेको थियो, सामन्तवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाले अतिरिक्त अन्नको शोषण गरेको थियो भने पुँजीवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाले श्रम मार्फत अतिरिक्त मूल्यको शोषण गर्दछ । जस मार्फत पुँजीको निर्माण हुन्छ । मार्क्सको विचारमा सबै प्रारूपको सामाजिक व्यवस्थाको आधार र जग शोषण हो र शोषणलाई अन्त्य गर्नु नै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्देश्य र लक्ष्य हो भन्ने थियो (D'Amato, 2006 : 30) । मार्क्सले द्वन्द्वात्मक ऐतिहासिक भौतवादी दृष्टिकोण अनुसार हरेक राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको अध्ययन गरी अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दै यसैका आधारमा हरेक राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको आधार, स्रोत र जग शोषण हो र यस शोषणको अन्त्य गर्नका निम्ति वैज्ञानिक समाजवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गर्नु पर्छ भनी वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएका थिए ।

सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त

मार्क्सवादी दर्शनको राजनीतिक सिद्धान्त 'सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त' हो । मार्क्सको अनुसार अधिनायकत्व र लोकतन्त्र एकै सिक्काका दुई पाटा हुन । जहाँ अधिनायकत्व हुन्छ त्यहाँ लोकतन्त्र पनि हुन्छ । वैज्ञानिक समाजवादी सामाजिक व्यवस्थामा सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्तको प्रयोग र अभ्यास गरिन्छ । त्यस सामाजिक व्यवस्थामा सर्वहारा वर्गलाई लोकतन्त्र दिइन्छ भने पुँजीपति वर्गलाई अधिनायकत्व लादिन्छ । यस्तो व्यवस्था वैज्ञानिक समाजवादी सामाजिक व्यवस्थामा मात्रै हुन्छ भन्ने उनको मत थियो (खतिवडा, २०७४ : १४) । मार्क्सले विश्व राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव गराएपछि यसै सिद्धान्तका आधारमा विश्व राजनीतिमा समाजवादी आन्दोलन र क्रान्ति गरेर वैज्ञानिक समाजवादी शासन व्यवस्थाको स्थापना गर्ने लहर चलेपछि मार्क्सले यस व्यवस्थालाई टिकाइ रहनका लागि सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न पुगेका थिए । वैज्ञानिक समाजवादी सामाजिक व्यवस्थाबाट साम्यवादी सामाजिक व्यवस्थामा पुगेपछि चाहिँ अधिनायकत्वको अन्त्य हुन्छ र त्यस व्यवस्थामा पूर्णरूप लोकतन्त्र मात्रै रहन्छ । वर्गविहिन र राज्यविहिन साम्यवादी सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गरिन्छ भन्ने उनको मत थियो (D'Amato, 2006 : 34) । वैज्ञानिक समाजवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थापछि साम्यवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना भएपछि सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको अभ्यास गरिरहनु नपर्ने भन्ने मार्क्सको मत थियो । साम्यवादी राजनीतिक तथा सामाजिक व्यवस्था भनेको लोकतन्त्रै लोकतन्त्रको पूर्ण अभ्यास भएको व्यवस्था भएको हुँदा त्यसमा सर्वहारावर्गको अधिनायकत्वको अभ्यास गर्नु पर्दैन भन्ने मार्क्सको धारणा थियो ।

निष्कर्ष:

काल्पनिक समाजवादी चिन्तनको जगमा उभिएर मार्क्स र एंगेल्सले राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको विकास गरेका थिए भन्ने अध्ययनले देखाएको छ । उनीहरूले वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रतिपादन गर्नु पूर्व हेगेलको द्वन्द्ववादी दर्शन, फायरबाखको भौतिकवादी दर्शन र युटोपियन काल्पनिक समाजवादी चिन्तन, फ्रान्सको वुर्ज'वा क्रान्ति, जर्मनको शास्त्रीय दर्शन र ब्रिटेनको राजनीतिक अर्थशास्त्रको प्रशस्तै अध्ययन गरेका थिए । जसले गर्दा उनीहरूलाई वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव र विकास गर्न सहज भएको थियो । उनीहरूले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई राजनीतिक संघर्षका कार्यक्रमले सुसज्जित गरी साधन र साध्यको रूपमा ठोस मूर्तता प्रदान गरेका थिए र वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको प्रारूप तयार पारेका थिए । उनीहरूले काल्पनिक समाजवादी चिन्तनलाई राजनीतिक तथा आर्थिक कार्यक्रम र साधन र साध्यको रूपमा ठोस मूर्तता प्रदान गरी सन् १८४८ मा 'कम्युनिस्ट घोषणापत्र' लेखि वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको विधिवत रूपमा उद्भव गराएका थिए । वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको दार्शनिक रूप मार्क्सवाद हो । मार्क्सवादी दर्शनको तीन संघटक सिद्धान्तहरूमध्ये वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन एक सिद्धान्त हो । समग्रमा भन्नुपर्दा मार्क्सवाद नै वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तन हो । मार्क्सवादको उद्भवसँगै विश्व राजनीतिमा वैज्ञानिक समाजवादी चिन्तनको उद्भव भएको हो ।

सन्दर्भसामाग्री

- एंगेल्स, फ्रेडरिक, (२०१०), *समाजवाद : काल्पनिक तथा वैज्ञानिक*, (संस्करण हिन्दी दोस्रो) लखनउ : राहुल फाउण्डेशन ।
- खतिवडा, डम्बर, (२०७४), *समजवादको यात्रा : युटोपियादेखि चौथो आयामसम्म*, काठमाण्डौं : साङ्गिला पुस्तक प्रा. लि. ।
- तामाङ, सीताराम, (२०६९), *विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलन*, काठमाण्डौं : मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह ।
- पौडेल, विजयकुमार, (२०७२), *मार्क्सवादी अर्थशास्त्र : पृष्ठभूमी उद्भव र विकास* (संस्करण तेस्रो), काठमाण्डौं : माइलस्टोन प्रकाशन तथा प्रशारण लि. ।
- फ्रुलोभ, आइ. टी., (१९८८), *दर्शनकोश*, (संस्करण हिन्दी), मास्को : प्रगति प्रकाशन ।
- भण्डारी, शशिधर, (२०७०), *विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलनको इतिहास (खण्ड-१)*, (संस्करण दोस्रो), प्रकाशक: मनोज जिंसी ।
- वैद्य 'किरण', मोहन, (२०७८), *मार्क्सवादी दर्शन*, (संस्करण दोस्रो), काठमाण्डौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- शिवाकोटी, गोपाल, (२०७०), *राजनीतिक शब्दकोश*, (संस्करण दोस्रो) काठमाण्डौं : पैरवी प्रकाशन
- सबीरोव, ह., (१९८८), (अनुवादक : सुरेन्द्र कुमार), (सम्पादक मण्डल : फ. व. वोल्कोव

(प्रधान), ये. फ. गूब्सकी, व.व. क्रापीविन, व.द. जोतोव, यू.न. पोपोव, फ.म. बुर्लात्स्की, फ.न. यूर्वोल, व.व. सोबोलेव), सामाजिक और राजनीतिक ज्ञान कम्युनिज्म क्या है ?, (हिन्दी संस्करण), मास्को : प्रगति प्रकाशन ।

सुनुवार, रमेश, श्रेष्ठ, राजकुमार, (२०७९), वैज्ञानिक समाजवादको रोडम्याप, काठमाण्डौ : साइन्स सोसाइटी प्रा. लि. ।

सेलेज्नेव, ल., फेतीसोव, व., (१९८७), (अनुवादक : ददन उपाध्याय), (संपादक मण्डल : फ.म. वोल्कोव (प्रधान), ये. फ. गूब्सकी, व.व. क्रापीविन, व.द. जोतोव, यू.न. पोपोव, फ.म., बुर्लात्स्की, फ.न. यूर्वोल, व.व. सोबोलेव), सामाजिक और राजनीतिक ज्ञान वैज्ञानिक कम्युनिज्म क्या है ?, (हिन्दी संस्करण), मास्को : प्रगति प्रकाशन ।

Basso, P.(Ed.).(2011). *The Science and Passsion of Communism : Selected writings of Amadeo Bordiga* (1912 -1965). Chicago, Haymarket Books.

D'Amato, P.(2006). *The meaning of Maxism*. Chicago : Haymarket Books.

Gilabert, P. (2015). The socialist principle “from each according to their abilities, to each according to their needs”. *Journal of Social Philosophy*, 46(2), pp. 197–225. doi:10. 1F111/josp. 12096.

Pipes, R. (2003). *Communism : A history*. Random House Publishing.

Prestland, D. (2009). *The Red Flag : A history of communism*. New York : Grove Press.